

ברכה פישלר

להד"ם ואָחיו

צירופי מילים, דרכי השתנותם ויחסיהם עם מקבילותיהם ונרדפותיהם עשויים לגלות שמץ דבר על יחסה של הספרות למקורות לשוניים ולתפישות עולם. בכוחם אף להעמיד דגם היסטורי בזעיר אנפין¹ או לסייע בתיעודו של דגם מוכר. מאגרי ציטטות ממוחשבים הם כלי מחזיק ברכה, אך חשוב לזכור שכאשר התיאור כפוף בעיקר לנמצא במאגרים, חומר אחר שאינו מצוי בהם עשוי לשנות את תמונת הממצאים ואת המסקנות.

דגם היסטורי כזה בונים ארבעת הצירופים המרכיבים זוגות של הפכים: לא היו דברים מעולם, כבר היו דברים מעולם, כבר היה לעולמים ולא היה לעולמים. מתוך מיון שימושיהם הלשוניים ותיאור דרכי הצטרפויותיהם וזיקותיהם זה לזה בכוונתי להציג שלושה דגמים של יחסי הכתיבה העברית למקורותיה הלשוניים במאות השנים האחרונות: דגם שמרני (המיוצג בספרות ההלכה המאוחרת), דגם משכילי ודגם בן ימינו. על רקע הדגמים האלה יבלוט ייחודם של מנדלי ושל עגנון.

* רוב המובאות ברשימה זו נדלו מן המאגרים הממוחשבים של שני מפעלים: מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, המדור לספרות חדשה (1750-1930), והמאגרים הממוחשבים של אוניברסיטת בר-אילן: (1) מאגר ספרות השו"ת; (2) מאגר הספרות בת דורנו מיסודו של פרופ' יעקב שוויקה; (3) מאגר יצירות עגנון מיסודם של פרופ' הלל וייס ופרופ' ראובן מירקין. כמובן, הדוגמות הן רק מבחר מן המצוי בהם, והחפץ בדוגמות אחרות ימצאן שם. תודתי לאקדמיה ללשון העברית ולראובן מירקין שאפשרו לי גישה למאגרים האלה. כמו כן אני מודה מקרב לב לדן אלמגור, לאסתר גולדנברג, למרדכי מישור, למאיר נוי, לאיריס פרוש ולאמנון שפירא, שהוסיפו לי מובאות כיד בקיאותם הטובה, ולאליקים וייסברג, שקרא את המאמר והעיר הערות מועילות. הפרטים הביבליוגרפיים המלאים של החיבורים המצוטטים מובאים ברשימת המקורות שבסוף המאמר. ההדגשות פאות בולטת הן שלי. הארכת לעתים במובאות משום חשיבותו של ההקשר להבנת טיעוני.

1. במקום "בזעיר אנפין" אני מציעה לאמץ את הצעתו של י"ל זלוטניק לתרגום הניב האנגלי in a nutshell, וכך הוא כותב: "אני מציע מלת 'באִמְנוּזָא' - כי מצינו (בגמרא גטין נט, ע"א), שבזניים בן נזניים שלח מתנה לרבי בגד של פשתן יקר מאד, שהטלית היתה גדולה לפי מידתו, אמנם כשהיה מקפלה לא היתה כי אם 'כאמגוזא ופלגיה דאמגוזא' (כאגוז וחצי אגוז)" (מדרש המליצה העברית, מחזור ראשון, אות אלף, ירושלים תרצ"ח, הקדמה, הערה).

א

בשנת תשמ"ב פרסם אבנר הולצמן את מאמרו "ודאי כבר היו דברים מעולם"². מאמר זה הופיע לאחר שיצא לאור הרומן "מנוחה נכונה" מאת עמוס עוז, וכותרתו היא מובאה מתוך הערת הסיכום של הרומן. וזה לשון ההערה במלואה:

א. בשנת 1959 הופיע רומן מאת דוד מלץ, על רקע חיי הקיבוץ, 'השער נעול' שמו. חוטים אחדים קושרים את סיפורי זה אל ספרו של מלץ; ודאי כבר היו דברים מעולם (עוז, עמ' 382).

מאמרו של הולצמן עוסק באותם חוטים הקושרים את ספרו של עוז אל ספרו של מלץ ואת ספרו של מלץ אל מעשה שאירע בשנות השלושים, היינו אל המציאות. על פי העדויות שבידי ימי שני חייו של הצירוף כבר היו דברים מעולם כשלושים שנה³, ונראה שהוא גלגול על דרך החיוב של הצירוף הידוע מספרות חז"ל לא היו דברים מעולם, הידוע גם בקיצורו להד"ם. אולם קודם שנעשה צירוף זה חי הנושא את עצמו, וקודם שנוסף לו תואר הפועל כבר, נהג כ"טפיל" על הצירוף מולידו, כפי שאפשר להיווכח מתרגומו של י"ד ברקוביץ לסיפורו של שלום עליכם "ס'א ליגען!" (= זה שקר!) שמן הקובץ "מאָנאַלאָגען":

ב. [...] נכון אני להישבע, כי לא היו דברים מעולם!

- לא אכפת לי גם אם היו הדברים מעולם (ברקוביץ [1928], עמ' 146; במקור האידי: "[...] ס'זאַל זיין איין אמת").

גם שלונסקי מציג (בדרך ההיתול) את הקשר בין שני הצירופים:

ג. על כן רבותי, / להבדיל תדיקו / בין ארץ-ה' למה / וארץ התיקו: / [...] / שבארץ-התיקו אומרים: להד"ם! / ובארץ הלמה: הד"ם והד"ם!

[ובהערת שוליים:] גם אלה ראשי התיבות, ולא סתם, - / לאמור: לא היו הדברים מעולם. / ובחסר הלמד נמחק פה הלאו, / ואז זה להפך, מובן מאליו (שלונסקי, ארץ הלמה [1957], עמ' 67)⁴.

2. דף לספרות ולאמנות, על המשמר, ג' באב תשמ"ב (23 ביולי 1982).

3. אבא בנרדיד: "כבר היו הדברים מעולם בתולדות הלשונות [...]" (לשון מקרא ולשון חכמים, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 74).

4. הצורה להד"ם בלשונו של שלונסקי אינה נחלתה של שירת הילדים בלבד. וכך הוא כותב למשל במחרוזת השירים "על הסף", שיר ה: "אחד שחוח רק אל כפו / דם. / אחד עיף שב בגפו: / להד"ם" (שלונסקי, שירים, א, עמ' 45). כמו כן הוא מכתיר שיר בשם "להד"ם" (שם, ב, עמ' 145). שלונסקי גם גזר ממנו את שם התואר להדמי (במילון חידושי שלונסקי, תל-אביב 1989, מביא יעקב כנעני דוגמות למן שנת תרצ"ב). כמו כן ידוע שירה של נעמי שמר "בארץ להד"ם": "בארץ להד"ם / נשמע תמיד הדם / של נבל וקתרוס וחלילים" (שמר).

גלגול זה מצורת השלילה לצורת החיוב הוא לכאורה יצירה מכנית שבמהלכה נמחקה מילת השלילה לא. מכניות זו בולטת על רקע העברית בת זמננו, שמילת מעולם באה בה בשימוש החופשי רק בלוויית מילות שלילה. גם המובאה משל עוז מדגישה את קשר התולדה בין הצירוף העתיק בצורתו השלילית ובין גלגולו החיובי החדש:

ד. אני אשכול חביב, נזכר פתאום חרוזים של רחל שאתה ידעת אי-פעם לדקלם ככאב וברגש: ואולי לא היו הדברים מעולם. ההיית או חלמתי חלום. נא. היו גם היו דברים מעולם: חלומות, אש יוקדת בחזה, מסירת הנפש, וערמה וזיקנה ומפח־נפש. היו דברים מעולם (עוז, עמ' 166).

הצירוף היו דברים מעולם על שתי הופעותיו במובאה זו מקיים זיקה הדוקה לשירה של רחל (משנת תרפ"ז) - על דרך הסתירה: רחל תוהה שמא הדברים הנמנים בשיר הם חלום או דמיון בלבד. עוז, המתייחס לשיר כאל רכיב ממציאיות הקיימת גם מחוץ לטקסט שלו, דוחה את ספקותיה ואומר (במכתבו של יולק ללוי אשכול)⁵: לא כי, הדברים הללו היו גם היו במציאות⁶.

תשובה לרחל הוא גם שירה של תרצה אתר "כן היו הדברים", וגם היא נזקקת לצירוף זה עצמו:

ה. כן היו, כן היו הדברים מעולם / כן היו / היו בני אדם, / של ימי בראשית / היו - ועודם (אתר).

תוספת המילה כן מדגישה הן את הטיעון הן את הסימטרייה. לצורך חיוב סתם די היה להשמיט את המילה לא. זאת ועוד: אפשר שברקע התיבה עודם בסופו של הפזמון החוזר עומדת מילת הזמן ה"הפוכה" כבר (מן הצירוף כבר היו דברים מעולם). כבר מגבילה את הזמן לעבר בלבד, ואילו עודם מבטלת את ההגבלה הזאת. כוחו של סיום זה נובע לא מעט מן הציפייה להיפוכו, היינו לצירוף המילים "היו ואינם".

אולם דווקא הסימטרייה המכנית (במובאות משל ברקוביץ, שלונסקי ואתר) בין הצירוף המקורי לצירוף הנגזר חורגת מן השימוש הנוהג בסטנדרד בין ימינו, המלווה במילת הזמן כבר. עיון בשימושיהם ובמשמעויותיהם המקובלים של הצירופים הללו - שבלשון חז"ל מזה ובן זמננו מזה - מראה שצירופים אלו עוסקים בשתי שאלות נבדלות: לא היו דברים מעולם עונה לשאלת ה"אמת" או ה"מציאיות"

5. שאף דמותו, כמובן, היא רכיב מאותה מציאות. הרומן של עוז מקיים ערוץ דרסטי אל המציאות וממנה באמצעות קשריו עם מאורעות ודמויות בתקופה נתונה.

6. רחל מיידעת את התיבה דברים ובכך היא מבטלת את הסתמיות של הצירוף. עוז ב"תשובתו" שבמובאה ד מבטל אף הוא את הסתמיות באמצעות מנייתם ופירוטם של ה"דברים": "חלומות, אש יוקדת" וגו'.

(ותשובתו: לא אמת, לא קיים במציאות), ואילו כבר היו דברים מעולם עונה לשאלת ה"חידוש" (ותשובתו: אין חדש). שורש ההבדל נראה טמון במילה כבר, התוחמת את ה"אמת" במסגרת היחסית של הזמן. זאת לכאורה, אולם למעשה בתשובה כבר היו דברים מעולם, הטוענת "לא חדש", ממילא מובלעת האמירה "אכן קיים במציאות". בכך היא עונה גם על שאלת האמת והמציאות המוחלטת. היבט אחר של היחסים הלוגיים מוצע להלן.

גם מובאה ד משל עוז חורגת מן השימוש הסטנדרטי, שכן בטלה בה שאלת החידוש, והצירוף החדש עומד כניגודו הסימטרי ממש של הצירוף שבלשון חז"ל, וכמוהו הוא עונה לשאלת האמת והמציאות, שהרי ה"דברים" שרחל מטילה בספק "היו גם היו". לעומת זאת נוסח מובאה א "ודאי כבר היו..." מנצל את שתי אפשרויות השימוש כאחת. התשובה העקיפה לשירה של רחל (ודאי לעומת אולי) עונה לשאלת האמת ומבטלת את הספק, ואילו ההתייחסות הישירה לספרו של מלך נשענת על השימוש המקובל (באמצעות התוספת כבר) ועונה לשאלת החידוש (היינו: משהו מסיפורו של עוז כבר היה בסיפורו של מלך). גם עניינו של עוז, כפי שהראה הולצמן, הוא בזיקה המורכבת של הסיפור אל המציאות, והשימוש הכפול משרת אותו. מבחינה סינכרונית נראה שגרעינו של הצירוף - היו דברים מעולם - קפוא או כבול, ואילו לא וכבר וכן היידוע או היעדרו משמשים בו לחלופין לפי הצורך.

ב

בריייה חדשה זו, כבר היו דברים מעולם, לכאורה מיותרת, שהרי המקרא מספק לנו צירוף מן המוכן לצורך המקבילה החיובית: כבר היה לעולמים.

ו. יש דבר שיאמר ראה זה חדש הוא כבר היה לעלמים אשר היה מלפנינו (קהלת א, י).

ואכן, כך נהגה הלשון במאות הקודמות - דרך חיוב באמצעות הפסוק:

ז. [...] שהרעיון העקרי של שיטה זו כבר היה לעולמים (ראלל [1867], הקדמה, עמ' 6).

ח. וכבר היה לעולמים אשר קור החורף ושרפת האש או זרם מים מחו ממקומות רבים זוחלי עפר אלה ויאבד זכרם למו (מנדלי, תולדות הטבע, ג [1872], עמ' 204).

ודרך השלילה באמצעות הניב החז"לי:

ט. חשדו שהוא קונה י"ש ממקום אחר זולתו [...] וכשבא הבעש"ט לעיר הוכיח אותו ואמר לו לא היו דברים מעולם ח"ו (שבחי הבעש"ט [1815], דף ו ע"א).

י. ויען הרב לא היו דברים מעולם והמשרת של מע"ל [=מעלתו] העליל עלי (רודקינסון [1864], עמ' 29).

ראוי לעמוד מעט על ההבדלים בין שתי הקבוצות האלה. ראשית, גם כאן נגלה ההבדל שבשאלה העומדת ברקע המבע: שאלת האמת (לא היו הדברים מעולם) לעומת שאלת החידוש (כבר היה לעולמים)⁷. אלא שבכך לא תמו ההבדלים ביניהם. הם נבדלים גם במבנה התחבירי הפנימי וגם במעמד התחבירי שבתוך ההקשר הסובב אותם:

הניב לא היו הדברים מעולם מתנהג באופן "נורמלי" לחלוטין: מילת היחס של המקום מן משמשת בתפקידה המסורתי ומציינת את הכיוון 'מאז או משם עד הלו', כלומר מסמנת את העבר⁸. כבר היה לעולמים לעומת זאת הוא מבע שדקדוקו חריג, משום שמילת היחס של המקום אל (או ל-), המסמנת באופן מסורתי את הכיוון 'מכאן או מעתה והלאה', חדלה מלסמן את העתיד⁹ והיא ממלאת כאן את התפקיד השמור למילית מן.

אשר למעמד התחבירי, בצירוף לא היו דברים מעולם הנושא התחבירי דברים הוא בתוך הצירוף עצמו גם אם הוא מרמז לנושא ה"הגיוני" שנאמר קודם לכן. מכאן נובע מעמד ההסגר האופייני לו, ואילו בצירוף כבר היה לעולמים הנושא המפורש אינו חלק מן הצירוף (אם כי הוא מובלע בתוך הפועל היה) אלא עומד מחוצה לו (בין בתורת משפט, כבמקרא, בין בדרכים אחרות; ראו דוגמות ז-ח). הבדל זה קובע את אופן השתלבותו של כל אחד משני הצירופים בסביבתו. לראשון מעמד עצמאי וסגור, ואילו השני מורכב משני חלקים אורגניים (הפועל היה ותוארו לעולמים) בתוך משפט שבו עוד חלק אורגני (הנושאים המתחלפים).

ההבדלים הללו קובעים את מידת כבילותם של שני הצירופים ואת רגישותם לתמורות. המילים כבר היה לעולמים¹⁰ שומרות על הזיקה לפסוק בגלל ייחודו

7. תחום רב בניצול הפסוק מקהלת (מובאה ו) יש בכותרת הפרדוקסלית "דבר חדש אשר כבר היה לעולמים". א"י ברוק הכתיר בשם זה את מאמרו העוסק בפלגיאטיס ובפלגיאטוריס (המגיד י [1866], עמ' 229).

8. ובכל זאת בספרי שיפור הלשון (כ"ודיק" ודומיו) ובטורי הלשון שבעיתונים היומיים אפשר היה למצוא תיקונים ברוח זו לפני כמה עשרות שנים. ראו, למשל, תיקוני א-ן וא-י [=אברונין ואורחי] ב"לשונונו לעם", הארץ, כ"ח באייר תרצ"ה. למשפט "לא ראיתיה לעולם" הם מעירים: "מעולם מצטרף עם הפועל בזמן עבר". גם יהושע הלוי הורוביץ מציע באותו המדור במקום המשפט "לא נחדל מעולם להתקשט" - "לא נחדל לעולם או לא חדלנו מעולם [...] (הארץ, ג' באדר ב' תרצ"ה).

9. או לחלופין מצב קבוע חסר מגבלת זמן, בדרך כלל בחיוב. דוגמה טובה לכך היא פתורנו (הדחוק משהו) של פרישמן: "ואני [...] לא אחכה על הנולד ואדבר לכה"פ [=לכל הפחות] על הדבר אשר כבר יש לעולמים" (פרישמן [1882], עמ' 387); המילה יש חסרה מורפמה של זמן.

10. ואפילו המילים היה לעולמים בלבד, ואפילו הנרדפות יש לעולמים (ראו הערה 9), או קרה לעולמים (אריאלי [1920], עמ' 265), או באו לעולמים (שנאבר [1771], דף א, עמ' 1).

הדקדוקי של תואר הפועל לעולמים, ואילו מקרהו של לא היו דברים מעולם מלמד שאם נפגע בסדר המילים ונשנה את מקומו של הנושא, תתערער זיקתו של צירוף המילים למקורו החז"לי:

יא. בבואך לביתך שלום, ספר לאשת חיקך מעשה נוראה אשר שמעת בהארץ אשר באת משם (דברים אשר לא היו מעולם ואשר תוציא מלבך בסדר נכון) ובקש ממנה לבל תגיד לרעותיה [...] ואם תום רוחך יעצרך מעשות כן [...] לספר מדברים אשר לא היו מעולם [...] דע נא כי רבים המה אשר לשחוק הוא בעיניהם לחדש חדשות ונפלאות (המגיד א [1857], עמ' 62).

בדוגמה זו עוד נשמר הֶדוּ של להד"ם, אך אם נציב נושא אחר במקום המילה דברים, תפקע לגמרי הזיקה לניב שבלשון חז"ל, והצירוף יאבד את כבילותו ויהיה לצירוף חופשי (ולא סוטה) - אפילו בשעה שהיה הוא פועל קי"ו (ולא אוגד), כמו במובאה הזאת:

יב. הענפים עם העלים המלאכותיים היו מתכמשיין לאלתר ונושרים, ואין צריך לומר פירות, שלא היו מעולם (מנדלי, לא נחת ביעקב [1892], עמ' 54).

מובאה יא מלמדת עוד דבר: מתוך הפעלת מנגנון היצירה שני הצירופים הנתפשים כהפכים לוגיים משפיעים זה על התנהגותו של זה. באמצעות הגלגול התחבירי מידמה הצירוף החז"לי למקבילו המקראי ומשתלב כמוהו בתוך יחידה תחבירית גדולה יותר. במקרים אלו לנושאו (כאשר יש לו נושא מפורש) אין מקום קבוע ומחייב. כיוון ההשפעה הרגיל יותר הוא הכיוון ההפוך דווקא, היינו מן הצירוף החז"לי אל הצירוף המקראי, והוא מתאפשר משום תכונתה של העברית לכלול את הגוף בתוך הפועל: בפועל הִיָּה מובנה הגוף השלישי, והוא סתמי אם לא מוצב לצדו נושא מפורש (בדומה לסתמיותה של הלקסמה דברים בצירוף החז"לי). לפיכך נמצא שהצירוף המקראי נוהג לעתים כמשפט עצמאי וסגור:

יג. דבר זה לא חדש הוא. כבר היה לעולמים. הן קולכם הוא הקול אשר שמענו זה מאות בשנים, קול אספסוף אשר שמענו משחר לטרף (יל"ג [1880], עמ' 5).

יד. אין בזה תמיה כלל. כבר היה לעולמים. בספרי קורות העמים מצינו הרבה דברי אגדה ודרשות, שאמרו סוסים וחמורים מימי בלעם ועד עתה (מנדלי, סוסתי [1909], עמ' 14).

הסתמיות לעתים מפריעה, ואז נעזרים בכינוי הרומז (או בפתרון דומה):

טו. וכבר היה כן לעולמים במחלוקת הגאון ר' יונתן ור"י עמדין (שו"ת מהרשד"ם [1798], חלק ז, סימן מח, ד"ה "וגדולה מזו").

טז. גם כתבתי שכבר היה זה לעולמים שדן אחר כן לפני מוח"ז הגאון מהר"ש צ"ל ולא רצה לשנו' [=לשנות] המנהג כלל וכל המשנה על ידו תחתונה

[=ידו על התחתונה] (שו"ת שבות יעקב [1710], חלק ב, סימן כח, ד"ה "תשובה הנה"). ראו גם מובאה כא ומובאה לו.

ג

חלוקת התפקידים המסורתית בין שני הצירופים, זה לחיוב וזה לשלילה, הופרה כאשר הופיעה צורת השלילה החדשה לא היה לעולמים מתוך גזירה אוטומטית מן כבר היה לעולמים המקראי. חידוש זה כבר מתועד במאגר ספרות השו"ת של המאה הט"ז¹¹, אולם תפוצתו עלתה במיוחד במאה הי"ט. יש לשער שהמגבלות התחביריות של הניב שבלשון חז"ל¹² שתוארו למעלה הן שגרמו ללידתו של היציר החדש, ואכן הוא נוהג בגמישות תחבירית גדולה יותר:

יז. כבר הגיעה לאזני השמועה הטובה כי פתוח פתחת בית מסחר הספרים ובית מנוס לכל חברי חכמי ישראל חדשים גם ישנים מכל אומה ולשון אשר לא היה לעולמים (המגיד א [1857], עמ' 76).

יח. ויהבלו במאמריהם ובספוריהם בדברים של מה בכך ובחזיונות שוא לא היו לעולמים אלא בדמיונם (מנדלי, פתיחתא [1894], עמ' 179).

יט. להוציא לפועל דבר אשר לא היה לעולמים: להחיות את שפתנו העתיקה (קלזנר [1896], עמ' 60).

כ. גזרה חדשה שחדש המושל שהטיל מס אקרקפתא דגברי מה שלא היה כן לעולמים שכבר יש עליהם מס לגלגלת המלך יר"ה ובא זה עכשיו וחדש מלבד הראשון (שו"ת מר ואהלות [1843], חלק חושן משפט, סימן יג, ד"ה "תשובה נשיב").

הצורך דיו להסביר את הופעתו של הצירוף החדש, אולם תפוצתו הגדולה יחסית בספרות ההשכלה דווקא תובן על רקע מגמת הסגנון הטהרני-מקראי¹³ המאפיינת ספרות זו, בייחוד בראשיתה. כאמור, במאגר ספרות השו"ת לא היה לעולמים אינו

11. פעם אחת: "[...] שהוא דבר ברור לכל הקהל שלא היה לעולמים בקהל איש ששמו כשמו" (שו"ת הראנ"ח [1610], סימן קי, ד"ה "הכלל העולה"; ומקבילה: שו"ת תורת אמת [1626], סימן לו, ד"ה "והנראה לי").

12. את המגבלות הללו ממחישים היטב לשונותיהם של גנסין והזו: "דברים של בטלה... - הפסיק הקסיר בדברים של הרחבת הדעת - לא היו דברים מעולם ובלתי אפשרי" (הזו [1930], עמ' 280); "אני הנני בטוח משום-מה משונות, שזה - לא היו דברים מעולם. להד"ם. חי נפשי, חה-חה..." (גנסין [1909], עמ' 23).

13. אמנם מחויבות של ממש ל"צחות הלשון" הייתה נחלתן של השירה והפרוזה האמנותית בלבד (ראו בועז שכביץ, ארבע לשונות, מולד א [כד, 1967], עמ' 236-242), אך מקצת הסופרים לא משכו ידם ממנה גם בסוגות אחרות.

רב והניב מלשון חז"ל (לשלילה) והפסוק מן המקרא (לחיוב) נפוצים הרבה יותר, ואילו בספרות ההשכלה נדחקה צורת השלילה המוכנה מראש ופינתה מקומה לגזירה חופשית-יצרנית של השלילה מן הצירוף המקראי החיובי. במאגר ספרות המאה הי"ט של המילון ההיסטורי מופיע הניב מלשון חז"ל כעשר פעמים בלבד: בספר החסידי "שבחי הבעש"ט" (מובאה ט ועוד פעם), בספר הפסידו-חסידי "שבחי הרב" של מיכאל רודקינסון (מובאה י) ובחיבוריו של מנדלי מוכר ספרים (דרכו של מנדלי תידון בהמשך). לעומת זאת בספרות של ראשית המאה הכי (מן המצוי במאגר) ניב זה משמש בחיבורי גנסיך, אחד העם, ברנר והזו. עוד עדות שראוי לראות בצירוף לא היה לעולמים מאפיין של כתיבה משכילית היא היעלמותו ההדרגתית במאה העשרים, כעולה גם מן הממצא בספרות השו"ת של פוסקי ימינו. בקורפוס זה נעלם הצירוף החדש כמעט לגמרי, ואילו שני הצירופים האחרים - מלשון המקרא ומלשון חז"ל - מוסיפים לשמש תדיר¹⁴.

כאמור, במובאות יז-כ הצירוף לא היה לעולמים שלוב במשפט כפסקית לוואי¹⁵ (בלוויית מילית זיקה או בלעדיה). מן השינוי במעמד התחבירי מתחייבים גלגולים דקדוקיים: פועל הקיום הִיָּה מותאם מעתה במין ובמספר לנושא במשפט העיקרי (מובאה יח¹⁶), והמילה כבר נמחקת בגלל הגלגול על דרך השלילה. לעתים כבר אף מומרת בעוד או בעדיין (אבל השוו אל מובאה כט) - כמתבקש מגלגול זה:

כא. [...] וחובת חיבת חברת מין האנושי, אשר עדין לא היה לעולמים בשום ספר (הורביץ [1797], שער הספר).

כב. ואנו עדים היום לחזיון היסטורי שעוד לא היה לעולמים: כנסת ישראל מתחלת לתמוה על עצמה לבקש תכלית חייה ואחרית נדודיה (אחד העם [1895], הקדמה, עמ' 10).

קודם נדונו ההבדלים התחביריים שבין הצירופים. כאן מתבקש דיון בהבדלים הסמנטיים, ונפתח בדוגמות יז-יט, כב. הצירוף המקראי שנקט מנדלי (יח) אימץ את תפקידו של מקבילו מלשון חז"ל, ומעתה הוא עונה על שאלת האמת והמציאות: מתוך גישה ספרותית ראליסטית מנדלי תוקף את הסופרים, אשר במקום לתאר את החיים ממש הם כותבים מעשיות דמיוניות¹⁷. לעומת זאת שלוש המובאות האחרות

14. יש להוסיף שהשימוש הדקדוקי ה"תקין" לא + פועל בעתיד + לעולמים רגיל בשימוש החופשי בקורפוס זה על כל תקופותיו.

15. שעבוד מסוג זה אפשר למצוא גם במשפטי החיווי ולא רק במשפטי השלילה, דוגמת "במשפחת היענים הגדולה נגמרה יצירת העופות הראשונים, שכבר היו לעולמים" (מנדלי, תולדות הטבע, ב [1866], עמ' 5).

16. וראו גם הערה 15, ולעומתה הערה 23.

17. מנדלי תמך את הצירוף גם בביטויים דברים של מה בכך, חזיונות שוא, דמיון. כמוהו עשה הזו (ראו הערה 12 לעיל).

(יז, יט, כב) מנצלות דווקא את הדור־משמעות (אמת מזה וחיידוש מזה) הנשענת הן על הציורף המקורי המקראי הן על הציורף הנרדף מלשון חז"ל: תחיית הלשון העברית או הוצאת ספרים יהודית העוסקת בתרבות כללית ובחכמות חיצוניות הן גם "חדש שעד כה לא היה" (היינו מציאות יחסית התלויה בזמן) וגם "נס" או "פלא". מאחר שצירופים אלו מבטאים עמדה כלפי תופעה, תצפית בתפקידים האופייניים לכל אחד משני הקורפוסים - הספרות החילונית מזה והספרות ההלכתית מזה - תפיק רווח משני, שאין עניינו בדנוטציות של הציורפים אלא בקונוטציות שלהם, ומבעד לקונוטציות האלה ניבט הבדל עקרוני בגישה אל המציאות ואל הזמן. אם נתבונן בשימושים שבמובאות יז-יט, כא-כב (לעיל) ובמובאה לה (להלן), נראה שהציורף החדש לא היה לעולמים נדרש להבעת פליאה מדבר חדש. בדרך כלל המחבר מקדם את פני החידוש בברכה ובשמחה, ויש הכרה בחשיבות החידוש גם כאשר עולים ספקות נוכח אפשרות קיומו:

כג. החכמים האלה שגו בשנים, באחד, אשר חשבו, כי יש בידם לברוא להם ע"י המכונות כח חדש אשר לא היה לעולמים (פורייס [1878], עמ' 602).

כד. איך יוכל המשק היהודי [...] להתקיים ולחיות לבדד [...] - הנה אי אפשר שלא לשאול: מאין ימצאו בינינו אז כל כך הרבה מסדרים נאמנים לדבר הגדול הזה שלא היה לעולמים? (ברנר [1920], עמ' 358).

ד

לא כן בספרות הפוסקים. בספרות זו בולטים שלושה שימושים. האחד מתבקש מן הסוגה המשפטית ומציין חסרון תקדים הלכתי:

כה. ויגעתי ולא מצאתי בשום שו"ת מן האחרונים אמרתי ראה זה דבר חדש אשר לא היה לעולמים וצריך להביא סולם של עלי' ושל שבח לעלות מפרוזודור לעליות התלמוד (שו"ת חוות יאיר [1699], סימן רלט, ד"ה "אחרי דרך").

כו. באמת הדבר צע"ג [=צריך עיון גדול] באשר הוא דבר חדש אשר לא הי' לעולמים (שו"ת תשובה מאהבה, א [1809], סימן קלד, ד"ה "והנני אעתיק").

השימוש השני מוסב על דבר שטוב שלא היה משהיה:

כז. ועתה חדשות אני מגיד מאשר ראתה עיני אשר לא היה לעולמים אוי לעינים שכך ראו ביום השבת פ' בא לעת ערב בא המבשר ויאמר אלי ספינה אחת באה ממערב לכאן ונשברה (שו"ת גינת ורדים [1716], חלק אבן עזר, כלל ג, סימן טז, ד"ה "עוד כתב").

כח. ושמעות יבהילני אוי לדור שכך עלה בימיו דבר אשר לא הי' לעולמים מיום גלות הארץ ועין במר בוכה מראות ברע אשר מצא את עמינו (שו"ת חתם סופר [1864], תשובה פח, ד"ה "מה לפנים"). ראו גם מובאה כ.

ובשימוש השלישי מובלעת הזהרה מפני שינוי וחידוש:

כט. לא די שרצו לשנות דבר בעסק נתינת המס לחדש דבר להוסיף נתינה משכירות הבתים דבר חדש שכבר לא היה לעולמים וגם לשנות בעסק השבועה ממנהג קדום ועשו כל זה בלתי ידיעתו [...] (שו"ת נודע ביהודה [1776], חושן משפט, סימן כ, ד"ה "שאלה נשאלתי").

ל. מעיקרא לא אמר הרב ז"ל טעמים אלו אלא כדי לישב המנהג שכבר נהוג ביה משנים קדמוניות ולא לעשות מעשה ומנהג חדש שלא היה לעולמים (שו"ת רב פעלים [1913], יורה דעה, סימן טו, ד"ה "גם עוד").

מכל מקום, בדוגמות אלו מובעת הסתייגות מן החידוש עצמו (ולא מאפשרות קיומו). גם לשונו של קהלת כבר היה לעולמים נוח לדיון בתקדימים:

לא. וכבר היה לעולמים שהיו כמה מגדולי החכמה שנטו לחשוב בכזאת שהחיות תלוי במוח, אך גדולים יותר באו וסתרו מחשבותיהם אלה להשלים (שו"ת ציץ אליעזר, י [1970], סימן כה, ד"ה "פרק ד").

לב. ונגע זה של התייצבות העתונות החילונית לצד הריפורם הוא כעין גלגל החוזר ממה שהיה כבר לעולמים עם יסוד הריפורם, וכדמצינו שכבר הזכיר והזהיר מזה הגאון המהר"ם שיק ז"ל (שם, ה [1957], פתיחה, פרק ו, ד"ה "על כן").

היא משמשת גם לברך על תופעות קיימות ומתמידות, שאם חשבת שיש בהן חידוש, הרי טעית:

לג. ועל זה אמר קהלת בחכמתו יש דבר שיאמר ראה זה חדש הוא כבר היה לעולמים אשר היה מלפנינו וכל מה שהשיגו האחרונים עדין לא הגיעו ולא העניקו לעקבן של ראשונים (שו"ת גינת ורדים [1716], אורח חיים, כלל ב, סימן יז, ד"ה "ולע"ד תמיה").

התמונה המצטיירת מדוגמות אלו, אף שהיא סכמתית מעט, אינה מפתיחה, שכן בבסיס המחשבה הפוזיטיביסטית של תנועת ההשכלה עמדה האמונה בקדמה ובסדר חדש, ואילו המחשבה השמרנית החזיקה בתפיסה שבחידוש יש איום על הסדר הקיים ובשינוי - סכנה ליסודות החברה¹⁸, וגרסה ש"מה שתלמיד ותיק עתיד להורות

18. ראוי להוסיף שלא מצאתי חשיבות מכרעת לא בהבחנה מצד הסוגה ולא בהבחנה הגאוגרפית, ולדעתי, הבדלי הגישות אינם נובעים מהבחנות האלה.

לפני רבו כבר נאמר למשה מסיני" (ירושלמי פאה פרק ב')¹⁹. ראוי להוסיף שהגישה השמרנית מתבטאת גם בשמירת זיקה חזקה לפסוק באמצעות שיבוץ רכיבים גם מחלקו הראשון. דבר זה נדיר יותר בספרות המשכילית.

ה

מנדלי עושה מְדוּר בפני עצמו. בלשונו משמשים כל שלושת אופני הביטוי, ומלחמת ההשכלה שקיבל עליו ניכרת לא רק בתוכנם של דבריו אלא גם בדרכי הצגתם. תחילה יובאו הדוגמות בסדר כרונולוגי, ואחר כך יורחב הדיון בהן²⁰:

לד. הכל הולכים בדרך הכבושה מדורות ישנים וכל אחד הולך אחר חברו בעינים עצומות ואי לו למי שינסה להתיצב ולשאל: שמא טועים אנחנו אחי? [...] כי בזאת יעיר עליו חמת קול האספסוף ויהי כל רעש גדול ותלונה במחנה. מהיכן לקח זה הזכות לעצמו, יצעקו, להטיל ספק בדרכינו ולהורנו דעת? כמו שיתנהג אצלנו כך הוא נאה ויפה, כבר היה כך לעולמים בדורות מלפנינו וכך נעשה ונמסור זאת לדורות מאחרינו (מנדלי, מה אנו [1875], עמ' 467).

לה. בקניני הידיעות וכחות הטבע [...] יצאו בני אדם לפעלם ולעבודתם בשקידה גדולה והגדילו לעשות חפצים הכרחיים לצורך תשמישם, גם תענוגים ותענוגות שלא היו לעולמים, מקומות מדבר נתישבו [...] (שם, עמ' 471).

לו. הוא החכם רבי מרדכי אליעזר בלאך [...] והיה מרדכי היהודי הזה לאות לבני מרי מעמנו שמחסרין [=שמחסרין] ידיעתם בקורות היהודים הם כופרים בחכמתם ובחכמיהם ואומרים לא היו דברים מעולם (מנדלי, השקפה כללית [1877], עמ' 491).

לז. ובאמת זה מין משונה, לא היה לעולמים, ויש בו מעין כלאים: אפיקורוס וחסיד, "פראק" וטלית־קטן מורכבים יחד - טופס חדש, שצריך לברך עליו שהחינו (מנדלי, בעמק הבכא [1896], עמ' 10).

את הניב המחודש לא היה לעולמים (לה) מנדלי מציב בדיוק במקום המאפיין את ספרות ההשכלה: ליד תופעה חדשה שיש לברך עליה; ואילו הניב המקראי (לד)²¹

19. בן־יהודה (בערך "חידוש") הבחין בין חידוש בהוראתו הרחבה המאוחרת ובין חידוש בהוראתו הקדומה, שהיא פירוש או דרוש חדש, היינו יתר העמקה בכתובים והפקת משמעויות נסתרות.

20. ראו עניין זה בהרחבה: איריס פרוש וברכה פישלר, "כלאים" או 'אחדות'?, מחקרים בלשון ז (תשנ"ו), עמ' 253-282.

21. במקום אחר מנדלי עושה פרודיה מן האמונה ביצורים אנדיים ומבטל את סבירות קיומם כשהוא שם לשונות סותרים בפי המאמין בהם - "חידוש" ו"כבר היה לעולמים": "ראה זה

והניב החז"לי (לו)²² יוצאים מפי מתנגדי ההשכלה ומשרתים את טיעוניהם. את כפירתם באפשרות הקיום בצוותא של מדע ויהדות, והוא בוחר לשים בפיהם את המילים לא היו דברים מעולם כדי להראות את הסתירה הפנימית שבדבריהם. באמצעות ניב זה וכן ויתור על המקבילה לא היה לעולמים הוא מרחיב את מעגל הוויכוח מן הדיון בחידוש ההיסטורי אל הרמה העקרונית, רמת האמת והמציאות - שהרי בני פלוגתתו לא רק בעובדה ההיסטורית שהיו אנשי מדע יהודיים בעבר הם כופרים אלא בעצם האפשרות שיהיו כאלה ובה בעת יוסיפו להיות יהודים.

מנדלי נחשב למבשר תקופת התחייה, ואף שהוא מוסיף לדבוק ברעיונותיו המשכיליים, ביצירתו המאוחרת הם מפויסים, מעודנים ומורכבים יותר. מובאה לו, הלקוחה מהקדמת "בעמק הבכא" ("מעשה בתוך מעשה"), ממחשה זאת. סיפור מסגרת זה, שהיה אז קונוונציה ספרותית שכיחה, בא לשדל קוראים בכוח (כגון תלמידי ישיבה מהססים) לקרוא ברומן "בעמק הבכא". בסיפור זה מופיע "אורח", ובאמתחתו הספר "טבעת המופת" או "ויהי רצון". האורח, בן דמותו של ש"י אברמוביץ (הוא מנדלי מו"ס) בעל הספר האידי "ווינש-פינגעריל" [=טבעת המשאלות], מטיל על "מנדלי מוכר הספרים" לתרגם לעברית את ספרו האידי. תרגומו של מנדלי מוכר הספרים לספרו של האורח הוא הרומן "בעמק הבכא". הסופר המשכילי האידי מוצג מבעד לעיניו של מנדלי מוכר הספרים, אשר אינו מסתיר מפני הקורא את פליאתו והתפעלותו ממנו:

כלום שמעתם מימיכם, אדם מישראל שנימוסיו נימוסי עם-לועזי יהא דבק באחיו מהמון העם, לא ילעג להם ולהליכותיהם ולא יכם בשבט פיו, אדרבא, עוד יגיד עליהם ישרם וילמד זכות על ספריהם (שם, עמ' 9).

חידוש נפלא הוא, מוסיף בנימין לספר, שם בסביבות אותו המקום רואים לפעמים בני אדם [...] מעין חזירים קצת. יש סוכרים [...] ויש אומרים [...] בנימין אינו רוצה להכריע בדבר זה ומניחו לחכמים להתגדר בו. אלא שהוא אומר, בין כך ובין כך הדבר הזה בעצמו כבר היה לעולמים. עוד הנוסע הקדמון מתתיהו דלקאט מביא בספרו 'צל העולם' בזה הלשון: 'במדינת בר'טיינא יש עם אחד אשר להם זנב מאחוריהם כבהמות [...]'" (מנדלי, מסעות בנימין [1896], עמ' 42; הנוסח האידי: "אזוי צי אזוי, דיא זאך אליין איז קיין נייס נישט אויף דער וועלט"). את דעתו של מנדלי על הספר "צל העולם" (מן המאה הט"ז) אפשר למצוא בהקדמה ל"ספר תולדות הטבע" (ב [1866]), וזה לשונו: "[...] ספר 'צל עולם' אשר בצלו יחסו ספורי-שוא ואור האמת חשך באהלו" (עמ' 2). וראו גם מובאה יד.

22. גם לשון להד"ם משמש ביצירת מנדלי; למשל, בעמק הבכא, ד [1898], עמ' 119. שם קיצור זה חוזר כמה פעמים בתוך דיאלוג פרודי ומשמש חלק מן הדיבור הכפול בעל הקול הגלוי והקול החותר תחתיו. ועוד: ברשימת הכיתות שבכסלון (מנדלי, מסעות בנימין [1896], עמ' 51) "בעלי להד"ם" הם "השטופים במזימה של מסחר ודרך ארץ, ודרכם לומר 'ישקני' לפרקים" (הנוסח האידי: "[...] דיא דאָזיגע לייט צופאַלען אויף קוממיותאָגען, וועלטליכע מענשען וואָס האָבען צוואָגען אין עניני המסחר").

הצירוף החדש לא היה לעולמים, הבא מיד אחר כך (מובאה לז), מוסב אפוא אל אחד מחידושי הזמן מבשרי הטובות: משכיל ושומר אמוני ישראל גם יחד. ב"טופס חדש" ומפויס זה, המאחד את הניגודים, מנדלי מקווה לקנות את לבם של הפוסחים על שתי הסעיפים. על אף האופי הפרודי של קטע זה אפשר להבחין בנסיגה מן הפוזיטיביזם הקיצוני המאפיין את המאמר "מה אנו" משנת 1875 והמודגם כאן במובאות לד-לה.

ו

עד כאן ראינו שני דגמים:

1. דגם מסורתי, הנשען על קורפוסים קלסיים ומקודשים ומעדיף צירופים מן המוכן: דרך החיוב שאולה מן המקרא ודרך השלילה מספרות חז"ל. החידוש - דרך השלילה על פי המקרא - הוא פרי רוחה של הספרות הרבנית, אולם, כנראה, זו לא התמידה בשימוש בו באותה מידה שהשתמשה באחרים. לפי דגם זה הפשטה של היחס שבין הצירופים תרמוז לגישה בלתי היסטורית בעיקרה, המחלקת את ה"דברים" לאלה שאין להם קיום ולאלה שיש להם קיום. הראשונים משוללי מציאות בכל זמן, והם בבחינת בלתי אפשרי או שקר. האחרונים, שיש להם קיום, אין בהם כל חידוש, ואם היו לעולמים, לא מפתיע שהם חוזרים ונשנים.

2. דגם משכילי, הנשען בעיקר על המקרא והשומר מקום נכבד גם לגזירה חדשה מן הצירוף המקראי, אפילו על חשבון המקבילה מלשון חז"ל; גזירה זו החזירה ליחסים שבין הצירופים את ממד הזמן, ולְהוֹוֶה את מעמדו כצומת בין העבר לעתיד. מנקודת מבטו של המתבונן בהווה יש "דברים" שהוא מזהה אותם כמוכרים מן העבר, ולעומתם יש "דברים" שהוא מזהה אותם כחדשים שעוד לא היו לעולמים, וצופה להם קיום גם בעתיד.

גם העברית של ימינו מציגה דגם לעצמה ואף היא בראה צורה חדשה מצורה שאולה, אלא שביכרה את הקורפוס ה"מתחרה", היינו ספרות חז"ל. המשכילים קיימו את הזוג "כבר היה לעולמים" / "עוד) לא היה לעולמים", ואילו הספרות בת דורנו מקיימת את הזוג החלופי "לא היו דברים מעולם" / "כבר היו דברים מעולם". אפשר שהסיבה נעוצה בצורה לעולמים, הנשמעת זרה ומזרה לאוזני דובר העברית החדשה כשהיא מצטרפת לשלילת הפועל בעבר, אפשר שהצירוף המקראי לא הגיע לכלל כבילות אידיומטית, ואפשר שהדרות שקדמו לנו חדלו מלהשתמש בו (נראָה להם כמליצה משכילית?) וניתקו את רציפות המסירה הלשונית²³. מכל מקום,

23. ככל זאת אפשר למצוא אותו בלשונם של מלומדים ולמדנים כיוסף קלוזנר, השם את הצירוף במרכאות, כביטוי שאול ומוגבה (העברית החדשה ובעיותיה, תל-אביב 1957, עמ' 229, מאמר משנת תר"ץ). ואכן, אין פלא שהכותרת "עלונים לפרשת השבוע כבר היה לעולמים" נכתבה בעיתון "הצופה" דווקא, אבל אפילו שם המחבר נזקק להוסיף את מראה המקום: "מי שסובר כי עלונים לפרשת השבוע ועתונים לשבת קודש הם 'המצאה' חדשה של דורנו, מן הראוי כי

הצירוף **כבר** היו **דברים מעולם** זכה בזמן האחרון דווקא לתפוצה גדולה במיוחד, ומן הסתם היא תואמת את העידן הפוסט-מודרניסטי שלנו.

ההבדל במקורות השאילה איננו ההבדל היחיד בין החידוש הפרזיולוגי של המאות הקודמות ובין החידוש של העברית המודרנית: הצירוף לא היה לעולמים הוא יצירה ספרותית מובהקת. לעומתו הבריאה החדשה, (**כבר**) היו **דברים מעולם**, מופיעה גם בדיבור, ואפשר אפילו שלידה בדיבור וממנו הגיעה אל הספרות.

לח. אם לא ימתחו את הברזנט כראוי, זאת ידע גבירין בודאות, עלול הוא לשבור את רגליו ואולי אף להיהרג. **כבר** היו **דברים מעולם** (באר, עמ' 22).

לט. כאשר כל זה יהיה זכרון, כאשר יהיה נחלת העבר, אני עוד אתמה יום אחד [...] **הלא כבר** היו **דברים מעולם**, ובכל פעם נחלצתי (כהנא-כרמון, עמ' 99).

לקורפוס של ספרות פוסקי ימינו תרומה משלו לדינונו. ספרות זו חדלה כמעט לגמרי מן השימוש בצירוף לא היה לעולמים, והצירוף **כבר** היו **דברים מעולם** עוד לא הגיע עדיה; אולי בשל כך היא תורמת לנו את יצור הכלאיים - מקרא וספרות חז"ל בדיבור אחד - **כבר** היו **דברים לעולמים**:

מ. והנה בטענת הסגת גבול בשררת רבנות **כבר** היו **דברים לעולמים**, והמפורסם שבהם היה בקשר לגאון ר' ישראל מברונא (אוסף פסקי דין [1950], דיני ממונות, א, עמ' רלז, ד"ה "והנה בטענת").

ז

ההנחה הקובעת שבעברית בת ימינו משמש רק זוג הניגודים **לא/כבר** היו **דברים מעולם** נכונה כל עוד מוציאים מתחומה את עגנון, וקובעים את יצירתו חטיבה לעצמה.

עגנון - שלא כסופרי הדור האחרון - חוזר לתבנית המסורתית שמשמשים בה הצירופים השאולים מן הספרות הקלסית, ומוסיף עליהם גם את הצירוף שלידתו בספרות הרבנית ואשר היה חביב על משכילים. עגנון הצהיר לא אחת על הסתייגותו מספרות ההשכלה²⁴ ואף הציג אותה כאחראית לניתוק הלשון ממקורותיה הספרותיים הקלסיים ואת עצמו כפוסח עליה וכמנוער מהשפעתה, ויש להניח שצירוף זה נחשב בעיניו שאול מן הלשון הרבנית. עם זה לא יעלה על הדעת להוציא את

יבדוק בהיסטוריה של העתונות היהודית ויראה כי גם כאן תופס מאמרו של החכם מכל אדם "יש דבר שיאמר ראה זה חדש הוא, כבר היה לעולמים אשר היה מלפנינו" (קהלת א' י') (עקיבא צימרמן, הצופה, כ"ז במרחשוון תשנ"ג).

24. דיון מפורט בנושא זה ראו אהרון בר-אדון, ש"י עגנון ותחיית הלשון העברית, ירושלים 1977, עמ' 183 ואילך. שאלת מהימנותו של הסופר כעד היא שאלה ידועה. ראו למשל דיון בחידושי בן-יהודה, שם, עמ' 51-57, 117-119, וכן מ"צ קדרי, ש"י עגנון רב סגנון, ירושלים תשמ"א, עמ' 116-120.

עגנון מן הרציפות של הכתיבה החילונית-אמנותית של הספרות העברית, שראשיתה בספרות ההשכלה והמשכה בספרות התחייה, ולכן צפויים בלשונו גם משקעים משכיליים. למותר לציין שמבחינות רבות לשון סופרי ההשכלה קרובה ללשונו של עגנון יותר מללשונם של הנחשבים בעיניו לממשיכה, הלוא הם הסופרים בני דורנו, שהרי גם כתיבתו של עגנון ניזונה בעיקר מן המסירה העברית שבכתב²⁵.

יצירת עגנון מעמידה אפוא - בדומה ליצירת מנדלי (ראו למעלה) - חטיבה לעצמה, ובה שלושה צירופים: לא היו דברים מעולם (חז"ל), כבר היה לעולמים (מקרא), לא היה לעולמים (לשון מאוחרת). גם אם הכיר עגנון את צירוף המילים כבר היו דברים מעולם, הנה לא נתן לו מקום ביצירתו. עגנון, גם אם אינו חירש ללשון הדיבור והוא נתון להשפעתה, נמנע מלהביאה בגולמיותה²⁶ ומקיים הפרדה בינה ובין לשון הספר.

מא. אומרים חבריו לחמדת, בחורה נאה היא יעל לפיכך אתה נוהה אחריה. אומר חמדת לעצמו, לא היו דברים מעולם אלא מרחמנותו שהוא מרחם עליה הוא מלמד אותה (עגנון, גבעת החול, עמ' שנה; בגרסתו הראשונה שנתפרסמה בהפועל הצעיר, תרס"ט, בשם "תשרי": "חס ושלום, לא תהא כזאת").

מב. יש דברים שאתה אומר עליהם ראה זה דבר חדש ובאמת כבר היו לעולמים (עגנון, מעצמי אל עצמי, עמ' 102).

מג. קופת רבי מאיר בעל הנס. יש אומרים שדבר חדש הוא שלא היה לעולמים ונוסדה ע"י החסידים החדשים מתלמידי הבעל שם (עגנון, עיר ומלואה, עמ' 513).

במובאה מג היה עגנון יכול לוותר על מטבע הלשון המיוסד על המקרא ולנקוט לשון חופשית: "שעור לא היה", "שלא היה מעולם" וכיוצא באלה, אלא שלשיטתו הלשונית הוא מבכר את המבע הקלסי המוכן מראש על המבע החופשי. אולם יש להדגיש, לרשותו של עגנון עומדים לא רק אמצעי הביטוי של ספרויות העבר אלא גם גמישות לשונית של לשון חיה לכל דבר, ולכן שימושיו מצטיינים בדיוק רב, והוא אף מרבה לנצל את הגוונים וגוני הגוונים שמעמידים לרשותו המילים והצירופים: מד. פעמים דוחה ופעמים מקרבת, ופעמים נוהגת עמו כאילו לא היו ביניהם דברים מעולם (עגנון, שירה, עמ' 123).

25. לזיקותיו של עגנון לספרות ההשכלה והתחייה וליחסו הדור-ערכי אליה ראו דן מירון, "האודיסיאה העגנונית של באנד", מאזנים כז (תשכ"ח-תשכ"ט), עמ' 187-189. לתיאור הסוגיה במורכבותה ראו דב סדן, "אבן החכמים וגלילתה", מסות ומאמרים על ש"י עגנון, תל-אביב תשל"ט, עמ' 68-76.

26. ראו למשל חיים רבין, "הנחות יסוד לחקר לשונו של ש"י עגנון", בתוך לעגנון שי, בעריכת דב סדן ואפרים א' אורבך, ירושלים תשי"ט, עמ' 235; קדרי (לעיל, הערה 24), עמ' 120-123.

עגנון נוטע את הצירוף הכבול בתוך הקשר שלכאורה די היה לכתוב בו "ופעמים נוהגת עמו כאילו לא היה ביניהם דבר מעולם". הבחירה בצירוף הכבול במקום בצירוף מילים חופשי מתריעה כאן על קיומה של עוד משמעות, שאינה מובנית בו מלכתחילה. השכנות של המילה דברים שמן הצירוף עם המילה ביניהם המתחייבת מן ההקשר שולחת את הקורא לצירוף אחר - דברים שבינו לבינה - וכך היא מפקיעה מן המילה דברים את משמעותה הסתמית.

גם עגנון וגם מנדלי יצרו בתקופות של פרשות דרכים תרבותיות מכריעות, ושניהם - רגלם האחת במסורת היהודית ובספרותה הקלסית ורגלם האחת בתרבות העמים וביצירה החילונית המתחדשת. אולם כיוון פניו של כל אחד מהם שונה ולכן גם שימושי הלשון שונים ומשרתים מטרות אחרות. מנדלי יצר בימים שנשענה העברית כולה על המקורות הקלסיים והמקודשים, ותרומתו של "יוצר הנוסח" לחילון הלשון והשפעתו על הסופרים שבאו אחריו (ובכללם עגנון) ועל העברית החיה ידועה מכבר. עגנון לעומתו כבר יצר במציאות לשונית שבה העברית החיה (והמדוברת) היא עובדה מוצקה - אולם פניה וצורתה עדיין בתהליך גיבוש. גם מנדלי וגם עגנון הציבו למופת את לשון העבר כנגד לשון ההווה של זמנם - מנדלי כנגד הלשון הרבנית ואופייה הדרשני²⁷, ועגנון כנגד העברית ה"חדשה"²⁸. אולם מנדלי - לשיטתו ולתקופתו - חתר להוציא את הלשון מן הספר אל החיים, ואילו עגנון - גם הוא לשיטתו ולזמנו - מבקש להחזיר ללשון את הזיקה ל"ספרים". לדעתו, על לשון הספרות לשמש צינור מוליך מן המקורות הקלסיים אל הלשון החיה ולהקים סכר בפני הניתוק הגובר והולך שבין לשון זו למקורות²⁹.

27. מנדלי כתב תחילה בלשון מקרא ואחר כך בלשון מעורבת על בסיס הדקדוק המקראי. על שיקולי הבחירה בין לשון חז"ל ללשון מקרא ראו איריס פרוש וברכה פישלר, "שיקולי לשון, ספרות וחברה בוויכוח על הטהרנות", מחקרי ירושלים בספרות עברית טו (תשנ"ה), עמ' 107-135; הנ"ל, "השיבוץ המקראי כסטנדרד ביניים", אשל באר שבע ה (תשנ"ז) - שי להדסה: מחקרים במדעי היהדות, בעריכת יעקב בן-טוליה, עמ' 237-262; במאמרים אלו עוד הפניות.

28. השימוש המבוקר והחסכני שעגנון משתמש במילים ובמונחים שלידתם בעברית החדשה (למשל למטרות הצגת ראליה אמינה, ראו אסתר גולדנברג, "אופטימיסטן, אופטימיסטון - ולשונו של עגנון", לשוננו לעם ל [תשל"ט], עמ' 21-28; מנחם צבי קדרי, "על ש"י עגנון כאיש הלשון", שם מ-מא [קובץ לשנת הלשון, תשמ"ט-תש"ן], עמ' 242-246) נעשה מתוך התמודדות ולפעמים גם דרך פרודיה. ראו משל החלבן שחדל מלמהול את חלבו (עגנון, מעצמי אל עצמי, עמ' 43-44). הדברים ניכרים גם בחילופי הנוסח: אילו מילים הוא ממיר באחרות במעבר מנוסח לנוסח ואילו הוא משאיר במקומו.

29. "כאילו היה [עגנון] אומר: 'כיוון שאינכם מקבלים את רציפות המסורת ושפתה בהקשרן המקורי, קבלו אותן לפחות בצורה שבה נתגלגלו בכתבי. קבלו אותן מזה העומד על פרשת הדרכים ומביט לשני הכיוונים' (גרשום שלום, "ש"י עגנון - אחרון הקלאסיקאים העבריים?", משא, למרחב, ה' באדר ב' תש"ל וכן י"ב בו).

ח

בראשית הדברים ראינו שהיחסים בין הצירופים הדגימו מגמות לשוניות בספרויות המאות הקודמות: מגמה משכילית-טהרנית מזה ומגמה מעורבת מזה. גם המובאות מן הספרות בת ימינו (ויצירותיו של עגנון בכללה) אינן מנותקות מן המגמות המאפיינות את ספרותנו ביחסה למקורות הלשוניים - עגנון על פי דרכו וסופרי דורנו על פי דרכם.

עגנון ממשיך את הגישה השומרת על קשר בלתי אמצעי עם מקורות ספרותיים כתובים, ממעט להזיקק ללשון טבעית ומדוברת ואף נמנע מלחדש צורות. הוא אוסף אל חיקו את הצירופים מן המקרא ומספרות חז"ל כאחד, ומוסיף עליהם גם את הצירוף שחודש בכתיבתם של הדורות הקודמים. השימושים התחביריים שלו אף הם מגוונים, בדומה לשימושי הסופרים במאה הקודמת: מאמר מוסגר, לוואי, נשוא מורחב וכיו"ב.

שונה מגישתו של עגנון היא גישתם של הסופרים האחרים בני דורנו. הספרות לדורותיה היא רק אחד ממקורותיהם, ובדרך כלל לא המקור הראשי. לעומת זאת הלשון הטבעית (לשון הדיבור והלשון הבינונית) תופסת מקום גדל והולך בכתיבתם האמנותית³⁰. שאיבת חומרים ממשלבים מגוונים ומיזוגם מאפיינים אפוא את כתיבתם האמנותית של עוז, באר ואחרים (אם גם לא במידה שווה), ואילו לשונו של עגנון מצהירה על בידול ביניהם ויוצרת עולם משל עצמה.

והערה לסיום: מלבד אפיוני תקופה ומגמות כתיבה הצירופים הללו ודרכי התפרשותם מאפשרים הצצה אל מנגנון השאילה והיצירה. הן מן הבחינה הדיאכרונית (תולדה והשתנות) הן מן הבחינה הסינכרונית (קשרי צורה ומשמעות) הצירופים קשורים זה בזה. החידוש לא היה לעולמים לידתו בכיטוי המקראי ובמשמעותו, אך את מעמדו התחבירי כמשפט עצמאי שאל מן המקבילה של חז"ל שאותה בא להמיר. הבריאה החדשה כבר היו דברים מעולם לידתה בצירוף שבלשון חז"ל, אך במשמעות ובמילת הזמן כבר היא שותפת עם מקבילתה המקראית. הצירופים מקיימים אפוא זיקה זה לזה בצד ההבדל בשאלות העומדות ברקע הצירוף. הצירוף מלשון חז"ל לא היו דברים מעולם הוא היחיד שמר על כבילותו הן בצורתו הן במשמעותו. יש להניח שהגורמים לכבילותו הרצופה הם עמידתו כמשפט לעצמו בזיקתו לסביבה התחבירית מזה ומבנהו הפנימי המקיים את הרכיבים הבסיסיים של המשפט מזה. ובאשר לחלופה המקראית כבר היה לעולמים, הרי היא פינתה את מקומה לצירוף בן זמננו כבר היו דברים מעולם, אך כאמור, טבעה בו את רישומה, ואפשר שבדרכים נעלמות אף סללה את הדרך להיווצרותו.

30. ראו רינה בן-שחר, "היחס בין לשון דיבור ללשון כתב בסיפורת הישראלית של שנות השמונים", בתוך העברית שפה חיה, בעריכת עוזי אורנן, רינה בן-שחר וגרעון טורי, חיפה 1993, עמ' 163-174.

רשימת המקורות

- אוסף פסקי דין = אוסף פסקי דין של הרבנות הראשית לארץ ישראל, בית הדין הגדול לערעורים, בעריכת זרח ורהפטיג, ירושלים תש"י.
- אחד העם = אחד העם, על פרשת דרכים, אודיסה תרנ"ה.
- אריאלי = ל"א אריאלי, "ישימון", האדמה א (תר"ף), עמ' 253-273.
- אתר = תרצה אתר, "כן היו הדברים", בתוך את מה שרציתי: משירי סשה ארגוב, תל-אביב 1983, עמ' 134.
- באר = חיים באר, עת הזמיר, תל-אביב תשמ"ח.
- ברנר = י"ח בצלאל (=י"ח ברנר), "ביבליוגרפיה", האדמה א (תר"ף), עמ' 355-360.
- ברקוביץ = י"ד ברקוביץ (מתרגם), שלום עליכם, "לא היו דברים מעולם", מדברים בעדם, תל-אביב תרפ"ח, עמ' 143-147.
- גנסיץ = א"נ גנסיץ, "בטרם", רשפים ב (תרס"ט), גיליון 25, עמ' 15-24.
- הורביץ = פנחס אליהו הורביץ, ספר הברית, ברין תקנ"ז.
- הזו = חיים הזו, בישוב של יער, ברלין-תל-אביב תר"ץ.
- המגיד = המגיד א (תרי"ז); י (תרכ"ו).
- יל"ג = י"ל גורדון, "צלוחית של פלייטון", המליץ 16 (1880), עמ' 3-6.
- כהנא-כרמון = עמליה כהנא כרמון, למעלה במונטיפי, תל-אביב תשמ"ד.
- מנדלי, בעמק הבכא = מנדלי, "בעמק הבכא", השלח א (תרנ"ז), עמ' 7-23; שם ד (תרנ"ח), עמ' 113-123.
- מנדלי, השקפה כללית = ש"י אברמוביץ, "השקפה כללית על הדגים", הבקר אור ג (תרל"ח), עמ' 488-492.
- מנדלי, לא נחת ביעקב = מנדלי, "לא נחת ביעקב", פרדס א (תרנ"ב), עמ' 37-56.
- מנדלי, מה אנו = ש"י אברמוביץ, "מה אנו", השחר ו (תרל"ה), עמ' 464-485.
- 534-526.
- מנדלי, מסעות בנימין = מנדלי, "קיצור מסעות בנימין השלישי", נספח לפרדס ג (תרנ"ו).
- מנדלי, סוסתי = מנדלי, "סוסתי", השלח כ (תרס"ט), עמ' 9-16.
- מנדלי, פתיחתא = מנדלי, "פתיחתא", פרדס ב (תרנ"ד), עמ' 173-188.
- מנדלי, תולדות הטבע = ש"י אברמוביץ, ספר תולדות הטבע, א, ליפסיה תרכ"ב; ב, זיטמיר תרכ"ז; ג, ווילנא תרל"ג.
- עגנון, גבעת החול = ש"י עגנון, "גבעת החול", על כפות המנעול, תל-אביב תשי"ג, עמ' שנא-שפט.
- עגנון, מעצמי אל עצמי = ש"י עגנון, מעצמי אל עצמי, ירושלים-תל-אביב תשל"ו.
- עגנון, עיר ומלואה = ש"י עגנון, עיר ומלואה, תל-אביב תשל"ג.
- עגנון, שירה = ש"י עגנון, שירה, תל-אביב תשל"ד.
- עוז = עמוס עוז, מנוחה נכונה, תל-אביב תשמ"ב.
- פורייס = אהרן פורייס, "ספר תורת החיים", השחר ו (תרל"ח), עמ' 600-605.

פרישמן = דוד פרישמן, "משפט ספרים חדשים", הבקר אור ו (תרמ"ב), עמ' 393-386.

קלוזנר = יוסף קלוזנר, "שפת עבר שפה חיה", אוצר הספרות ה (תרנ"ו), עמ' 1-94.

ראלל = ישראל ראלל (מתרגם), שירי רומי, אודיסה תרכ"ז.

רודקינסון = מיכאל לוי רודקינסון-פרומקין, שבחי הרב, למברג 1864.

שבחי הבעש"ט = ספר שבחי הבעש"ט, קאפוסט תקע"ה.

שו"ת גינת ורדים = אברהם בן מרדכי הלוי, שו"ת גינת ורדים, דפוס צילום: ירושלים תש"ל (מהדורה ראשונה: קושטא תע"ו).

שו"ת הראנ"ח = אליהו בן חיים, שו"ת הראנ"ח, דפוס צילום: ירושלים תש"ך (מהדורה ראשונה: קושטא ש"ע?).

שו"ת חוות יאיר = יאיר חיים בכרך, שו"ת חוות יאיר, למברג תרנ"ד (מהדורה ראשונה: פרנקפורט א"מ תנ"ט).

שו"ת חתם סופר = משה סופר, שו"ת חתם סופר, ו: ליקוטים, פרסבורג 1864 (=וינה תרכ"ד).

שו"ת מהרשד"ם = שמואל בן משה די מדינה, שו"ת מהרשד"ם, סלוניקי תקנ"ז-תקנ"ח.

שו"ת מר ואהלות = אברהם בן יצחק ענתיבי, שו"ת מר ואהלות, ליוורנו תר"ג.

שו"ת נודע ביהודה = יחזקאל לנדא, שו"ת נודע ביהודה, ב, דפוס צילום: ירושלים תשכ"ט (מהדורה ראשונה: פראג תקל"ו).

שו"ת ציץ אליעזר = אליעזר יהודה ולדנברג (ולדינבורג), שאלות ותשובות ציץ אליעזר, ה, ירושלים תשכ"ז; י, ירושלים תש"ל.

שו"ת רב פעלים = יוסף חיים בן אליהו אל-חכם, שו"ת רב פעלים, חלק ד, דפוס צילום: ירושלים תש"ל (מהדורה ראשונה: ירושלים תרע"ג).

שו"ת שבות יעקב = יעקב רישר, שו"ת שבות יעקב, דפוס צילום: ירושלים תשל"ב (מהדורה ראשונה: האלע ת"ע).

שו"ת תורת אמת = אהרן ששון, שו"ת תורת אמת, דפוס צילום: ירושלים תש"ל (מהדורה ראשונה: ונציה שפ"ו).

שו"ת תשובה מאהבה = צ"א פלקלש, שו"ת תשובה מאהבה, דפוס צילום: ניו-יורק תש"ה (מהדורה ראשונה: פראג תקס"ט-תקפ"א).

שלונסקי, ארץ הלמה = אברהם שלונסקי, "מה בין ארץ הלמה לארץ התיקו", אני וטלי או ספר מארץ הלמה, מרחביה 1957.

שלונסקי, שירים = אברהם שלונסקי, כתבים, שירים, א-ב, ירושלים תשל"ב.

שמר = נעמי שמר, הספר השני, תל-אביב תשל"ה.

שנאבר = מרדכי שנאבר, מאמר התורה והחכמה, לונדון תקל"א.

הערה: במראי המקום שמופיעים בהם גם דפוס הצילום וגם המהדורה הראשונה - דפוס הצילום הוא לאו דווקא של המהדורה הראשונה.